

**O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA ONALIK MOTIVINING
SYUJETNI HARAKATGA KELTIRUVCHI FUNKSIYASI**

Davlatova Umida Chori qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek xalq dostonlarida onalik motivining syujet-kompozitsion va funksional tabiati “Rustamxon” hamda “Malika ayyor” dostonlari misolida yoritiladi. Tadqiqotning asosiy e’tibori onalik hodisasining faqat ma’naviy-axloqiy mazmuniga emas, balki epik voqealar rivojini yuzaga keltirishi, qahramonning tanlovi va harakatiga turtki berishi, ziddiyatlarni kuchaytirishi yoki yumshatishi, shuningdek, syujetning muayyan bosqichlarini bir-biriga bog‘lashdagi vazifasiga qaratiladi. Doston poetikasida ona bilan bog‘liq voqealar ko‘pincha boshlang‘ich sabab, burilish nuqtasi yoki qahramon taqdirini belgilovchi motivatsion omil sifatida namoyon bo‘lishi ko‘rsatiladi. “Rustamxon” va “Malika ayyor”dagi epik vaziyatlarni funksional yondashuv asosida qiyoslash orqali onalik motivining individual obrazdan kengroq – syujetni tashkil etuvchi poetik birlik sifatidagi xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqotda motivologik, qiyosiy-tipologik, struktural-funksional, narratologik va poetik tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar. o‘zbek folklori, xalq dostoni, onalik motivi, syujet, kompozitsiya, epik vaziyat, qahramon taqdiri, motivatsiya, poetika, “Rustamxon”, “Malika ayyor”.

Kirish

O‘zbek xalq dostonlari milliy tafakkur, tarixiy xotira va estetik qarashlarning badiiy ifodasi sifatida o‘ziga xos epik tizimni tashkil etadi.

Ularda qahramonning shaxsiy taqdiri bilan jamiyat, oila, avlod va ma'naviy qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlar uzviy holda tasvirlanadi. Doston syujeti birgina qahramonning faoliyati asosida emas, balki uning hayotidagi muhim munosabatlar, uchrashuvlar, ayriliqlar, sinovlar, xabarlar, duolar va qarorlar tizimi orqali harakatlanadi. Shu jihatdan onalik bilan bog'liq epik vaziyatlar alohida tadqiqiy ahamiyatga ega.

Onalik hodisasi folklor matnida ko'pincha tayyor, statik tushuncha sifatida emas, balki voqeani yuzaga chiqaradigan yoki voqealar yo'nalishini o'zgartiradigan motiv sifatida namoyon bo'ladi. Ona bilan bog'liq biror xabar, farzandning taqdiri, kutish, ayriliq, nasihat, rozilik yoki norozilik qahramonning keyingi harakatiga sabab bo'lishi mumkin. Demak, onalik motivini faqat "mehr", "fidoyilik", "sadoqat" kabi mazmuniy belgilar bilan cheklash doston poetikasidagi uning funksional imkoniyatlarini to'liq ochib bermaydi.

Mazkur tezisning maqsadi "Rustamxon" va "Malika ayyor" dostonlarida onalik motivining syujetni shakllantirishdagi o'rnini aniqlash, uning voqealar ketma-ketligi, qahramon harakati va epik ziddiyatlar bilan aloqasini ko'rsatishdan iborat. Bunda ona obrazi alohida tavsiflanishidan ko'ra, uning syujetdagi harakati va mavjudligi qanday natija berishi markazga qo'yiladi. Shu sababli tadqiqot avvalgi obraz yoki qadriyat tavsifidan farqli ravishda funksional-motivologik yondashuvga asoslanadi.

1. Onalik motivini funksional birlik sifatida talqin qilish

Folklorshunoslikda motiv syujetning nisbatan barqaror va takrorlanuvchi mazmuniy birligi sifatida qaraladi. Biroq motivni faqat voqeaning kichik qismi deb tushunish yetarli emas. Uning muhim belgilaridan biri – matn ichida muayyan funksiyani bajarishidir. Bir motiv qahramonni yo'lga chiqarishi,

ikkinchisi ziddiyatni kuchaytirishi, yana biri esa voqeani yakunlovchi yoki muayyan xulosaga olib keluvchi vosita bo'lishi mumkin.

V.Ya. Proppning funksional yondashuvi ertak strukturasidagi harakatlarning personajning kimligidan ko'ra, syujetdagi vazifasi bilan ahamiyatli ekanini ko'rsatgan. Dostonlarga bu modelni aynan ko'chirish mumkin bo'lmasa-da, funksiyani markazga qo'yish tamoyili epik matnni o'rganishda samarali metodologik asos bo'la oladi. O'zbek dostonlarida ham bir personaj yoki voqea bir nechta funksional yukni bajarishi mumkin. Ona bilan bog'liq epizodlar shunday poetik birliklardan biridir.

Onalik motivining birinchi funksiyasi – motivatsion funksiyadir. Qahramonning safarga chiqishi, muayyan qarorga kelishi yoki xavfli vaziyatga kirishida ona bilan bog'liq holat sabab bo'lishi mumkin. Ikkinchi funksiya – kompozitsion bog'lovchilik. Dostonning turli epizodlari o'rtasida ona obrazi yoki onalik bilan bog'liq xabar ko'prik vazifasini bajarib, bir voqeani ikkinchisiga ulaydi. Uchinchi funksiya – konfliktogenlik, ya'ni qarama-qarshilikni yuzaga keltirish yoki keskinlashtirish. To'rtinchi funksiya – retrospektivlik: ona bilan bog'liq ma'lumot qahramonning o'tmishini tushuntiradi va hozirgi voqeaning sabablarini ochadi. Beshinchi funksiya esa prognostik xarakterga ega bo'lib, ona tomonidan aytilgan nasihat, ogohlantirish yoki duo keyingi voqealar uchun ma'naviy-estetik tayanchga aylanadi.

T. Mirzayev, Sh. Turdimov, M. Jo'rayev, K. Imomov, B. Sarimsoqov va O. Safarov kabi folklorshunoslarning xalq dostonlari poetikasi, an'ana va motivlar tizimiga oid qarashlari epik matnni alohida obrazlar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'langan badiiy tizim sifatida ko'rishga imkon beradi. Mazkur nazariy yo'nalishdan kelib chiqib, onalik motivining qiymatini uning syujetga ta'sir darajasi orqali belgilash mumkin.

Shuningdek, konsept va motiv tushunchalarini farqlash muhim. Konsept xalqning muayyan hodisa haqidagi keng kognitiv-madaniy tasavvurlarini qamrab olsa, motiv badiiy matnda shu tasavvurning harakatdagi, voqeaga aylangan shakllaridan biri bo‘lishi mumkin. Demak, onalik konsepti mazmuniy jihatdan keng hodisa bo‘lsa, onalik motivi uning syujetdagi konkret funksional ko‘rinishlarini tadqiq etish imkonini beradi.

2. “Rustamxon” dostonida onalik motivining syujetiy funksiyalari

“Rustamxon” dostonida oilaviy munosabatlar qahramon taqdirini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Doston voqealarini funksional nuqtayi nazardan kuzatganda, onalik bilan bog‘liq holatlar shunchaki hissiy lavhalar emas, balki qahramonning harakatlanishiga ta’sir qiluvchi syujet omillari sifatida ko‘rinadi.

Birinchi navbatda, onalik motivi qahramonning taqdirini izohlash funksiyasini bajaradi. Rustamxonning shaxsiy yo‘li, uning duch keladigan sinovlari va qarorlarida oilaviy muhit muhim semantik fon yaratadi. Ona bilan bog‘liq epik vaziyatlar qahramonning ichki dunyosini ochish bilan birga, uning nima sababdan muayyan yo‘lni tanlaganini anglashga yordam beradi. Shu nuqtada ona obrazi qahramonning tashqi harakatiga ichki sabab beruvchi poetik vositaga aylanadi.

Ikkinchi jihat – onalik motivining sinov va ayriliq epizodlaridagi funksiyasidir. Xalq dostonlarida ayriliq oddiy hissiy holat bo‘lib qolmay, qahramonning yetilishi va sinovdan o‘tishi uchun zarur bo‘lgan kompozitsion bosqich sifatida ishlaydi. Ona bilan farzandning ayrilishi qahramon hayotida yangi davrni boshlab beradi. Natijada onalik motivi “uy” va “yo‘l”, “xavfsizlik” va “sinov”, “bolalik” va “qahramonlik” kabi qarama-qarshi holatlarni birlashtiradi.

Uchinchidan, ona bilan bog‘liq nasihat, duo yoki munosabatlar qahramonning ma’naviy tayanchini belgilaydi. Bunday epizodlarda ona qahramonning o‘rniga qaror qabul qilmaydi; aksincha, uning kelajakdagi harakatini mazmunan tayyorlaydi. Bu esa onalik motivining prognostik funksiyasini yuzaga chiqaradi. Ona tomonidan bildirilgan istak, tilak yoki ogohlantirish keyingi voqealar bilan semantik jihatdan bog‘lanib ketadi.

To‘rtinchidan, onalik motivi dostonning emotsional ritmini boshqaradi. Jang, safar, xavf va keskin harakatlardan keyin ona bilan bog‘liq lavhalarning berilishi epik bayonning sur‘atini pasaytirib, tinglovchini qahramonning insoniy holatiga qaytaradi. Shu tariqa ona obrazi faqat personajlar tizimining bir elementi emas, balki dostonning emotsional kompozitsiyasini muvozanatlashtiruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi.

“Rustamxon”dagi onalik motivining yana bir xususiyati – qahramonlik va insoniylik o‘rtasidagi aloqani ta’minlashidir. Qahramonning jasorati, kurashchanligi va faoliyati epik makonda ustuvor bo‘lsa-da, onalik bilan bog‘liq vaziyatlar uning insoniy tabiatini namoyon qiladi. Natijada qahramon faqat jangovar harakat egasi sifatida emas, balki oilaviy munosabatlar tizimida shakllangan shaxs sifatida gavdalanadi.

Demak, “Rustamxon”da onalik motivi bir necha darajada ishlaydi: voqeaga sabab bo‘luvchi motivatsion birlik, ayriliq va sinovlarni yuzaga chiqaruvchi kompozitsion vosita, qahramon harakatini ma’nolantiruvchi ichki omil hamda epik bayonning emotsional ritmini tartibga soluvchi poetik unsur. Bu funksiyalar onalik motivining syujet tizimidagi faol tabiatini ko‘rsatadi.

3. “Malika ayyor” dostonida onalik motivining funksional o‘ziga xosligi

“Malika ayyor” dostonida ayol qahramonning faol mavqeyi, aql-zakovati, qat’iyati va voqealar rivojiga bevosita ta’siri kuchli seziladi. Shu

sababli mazkur dostonda onalik bilan bog‘liq epik vaziyatlarni “Rustamxon”dagi modelning oddiy takrori sifatida baholash mumkin emas. Bu yerda onalik motivining funksiyasi ayolning faol harakatlari, qaror qabul qilishi va syujetga ta’sir etishi bilan aloqador holda namoyon bo‘ladi.

Doston poetikasida ona bilan bog‘liq vaziyatlar qahramonning kelib chiqishi va uning keyingi harakatlarini tushuntiruvchi fon yaratishi mumkin. Bunday epizodlarda ona “o‘tmish”ni “hozirgi” bilan bog‘lovchi vositaga aylanadi. Ya’ni ona haqidagi ma’lumot qahramonning kimligini anglashga xizmat qilsa, uning harakati esa kelajakdagi voqealarni yuzaga chiqaradi. Bu jihatdan onalik motivi retrospektiv va prognostik funksiyalarni bir vaqtda bajara oladi.

“Malika ayyor”ning muhim poetik xususiyati – ayol personajning syujetdagi faol subyekt sifatida shakllanishidir. Shu nuqtayi nazardan onalik motivi ham passiv kutish holati bilan cheklanmaydi. Ona yoki onalik bilan bog‘liq ayol obrazi muayyan qaror, maslahat, munosabat yoki harakat orqali voqealar zanjiriga ta’sir ko‘rsatadi. Demak, bu doston misolida onalik motivining “faollashtiruvchi” funksiyasi alohida ko‘zga tashlanadi.

Mazkur funksiya qahramonning tanlovlarida yaqqolroq ko‘rinadi. Epik matnda tanlov mavjud bo‘lgan joyda syujet harakatga keladi. Ona bilan bog‘liq munosabat, oilaviy mas’uliyat yoki farzand taqdiri haqidagi qarash qahramonni ma’lum harakatga undashi mumkin. Shunday qilib, onalik motivi voqea va xarakter o‘rtasidagi vositachi funksiyani bajaradi.

Bundan tashqari, onalik motivi konfliktning axloqiy chegaralarini belgilashga yordam beradi. Qahramonning maqsadi bilan oila manfaatlari, shaxsiy istak bilan burch, xavfsizlik bilan jasorat o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar ona obrazi bilan bog‘liq epizodlarda aniqroq seziladi. Shu sababli

onalik motivi konfliktning faqat hissiy emas, balki axloqiy mazmunini ham kuchaytiradi.

“Malika ayyor”dagi onalik motivini funksional tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ona obrazi syujetdan tashqarida turuvchi yordamchi personaj emas. U qahramonning harakatini izohlash, muayyan voqeaga sabab yaratish, qarama-qarshilikni axloqiy jihatdan belgilash va qahramonning ichki pozitsiyasini ochish kabi vazifalarni bajarishi mumkin. Ayniqsa, ayol qahramonning faol subyektivligi bilan bog‘liq holda onalik motivi an’anaviy “ona – kutuvchi va himoya qiluvchi shaxs” modelidan kengroq poetik ma’no kasb etadi.

4. Ikki dostonni funksional jihatdan qiyoslash

“Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlaridagi onalik motivini qiyoslashda asosiy mezon obrazlarning tashqi o‘xshashligi emas, balki motivlarning syujet ichida qanday vazifa bajarishidir. Har ikki dostonda onalik qahramonning shaxsiy hayoti va epik taqdiri bilan bog‘langan bo‘lsa-da, uning funksional ko‘rinishlari bir xil emas.

“Rustamxon”da onalik motivi ko‘proq qahramonning hayot yo‘li, ayriliq, sinov va ma’naviy tayanch bilan bog‘liq holda ishlaydi. Bu motiv qahramonning epik makonga chiqishini, uning insoniy va qahramonlik tabiatining uyg‘unligini ta’minlaydi. “Malika ayyor”da esa onalik motivining faol harakatga, ayol subyektining qaroriga va konfliktning axloqiy yo‘nalishiga aloqador jihatlari kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Har ikki dostonda umumiy bo‘lgan jihat – onalik motivining syujetni “ichkaridan” harakatlantirishidir. Ya’ni u tashqi jang yoki safar kabi ko‘zga ko‘rinadigan voqea bo‘lmasa ham, ana shu voqealarning sabab va ma’no qatlamini shakllantiradi. Qahramonning yo‘lga chiqishi, qaytishi, tanlovi yoki

kurashga kirishida onalik bilan bog‘liq munosabatlar muhim psixologik va axloqiy fon vazifasini bajaradi.

Farqli jihat esa funksional urg‘uda ko‘rinadi. “Rustamxon”da onalik motivi qahramonning shakllanishi va sinovdan o‘tish jarayonini mazmunan bog‘lashga xizmat qilsa, “Malika ayyor”da u ayol qahramonning faol pozitsiyasi va qarorlar tizimi bilan yaqinroq aloqaga kirishadi. Birinchi doston uchun “tayanch va taqdirni ma’nolantirish”, ikkinchisi uchun esa “faollashtirish va qarorni motivatsiyalash” funksiyasi nisbatan ustuvor deyish mumkin.

Qiyosiy tahlilning yana bir natijasi shundaki, onalik motivi dostonlarda faqat bir epizodga tegishli hodisa emas. U syujetning turli bosqichlarida turlicha funksional yuk bilan qaytishi mumkin. Boshlanishda u qahramonning kelib chiqishini belgilasa, o‘rtada konfliktni kuchaytirishi, yakunda esa voqealarning ma’naviy natijasini umumlashtirishi mumkin. Shu jihatdan motivning funksiyasi dinamik xarakterga ega.

Onalik motivining bunday dinamikligi dostonlarning og‘zaki ijro tabiati bilan ham bog‘liq. Baxshi muayyan epizodni kengaytirish, qisqartirish, takrorlash yoki emotsional jihatdan kuchaytirish imkoniyatiga ega. Shunga ko‘ra, ona bilan bog‘liq epizodlar tinglovchining hissiy qabulini boshqaruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi. Bu esa motivning syujetiy funksiyasiga ijro-poetik qatlamni qo‘shadi.

Natijada ikki doston misolida onalik motivining umumiy va individual funksional modeli yuzaga keladi: motivatsiya, bog‘lash, konfliktni shakllantirish, retrospeksiya, prognoz, emotsional pauza va axloqiy yo‘nalish berish. Mazkur funksiyalar onalik hodisasini dostonning umumiy poetik tizimiga faol ravishda kiritadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari “Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlarida onalik motivini faqat obrazning ma’naviy tavsifi orqali emas, balki syujetdagi funksional vazifalari asosida o‘rganish muhimligini ko‘rsatdi. Onalik motivi epik matnda voqeani yuzaga keltiruvchi sabab, qahramonning harakatini motivatsiyalovchi omil, kompozitsion bo‘g‘in, konfliktni kuchaytiruvchi yoki yumshatuvchi vosita, o‘tmish va hozirgi voqealarni bog‘lovchi retrospektiv birlik hamda kelajakdagi harakatlarga ishora qiluvchi prognostik unsur sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

“Rustamxon”da onalik motivining qahramonning taqdir yo‘li, ayriliq va sinovlar, ma’naviy tayanch hamda qahramonlik va insoniylik munosabatini belgilashdagi funksiyasi nisbatan ustuvor. “Malika ayyor”da esa ushbu motiv ayol personajning faol subyektivligi, qaror va harakat, axloqiy tanlov hamda konfliktning rivoji bilan yaqin aloqada namoyon bo‘ladi. Demak, bir xil motiv turli epik matnlarda bir xil funksional shaklda takrorlanmaydi; uning mazmuni va vazifasi dostonning syujet modeli hamda personajlar tizimiga ko‘ra qayta tashkil topadi.

Shu jihatdan onalik motivini tadqiq etish “ona” haqidagi umumiy tasavvurni tavsiflashdan tashqari, folklor poetikasining ichki mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Motivning syujetni harakatga keltirishi, qahramon faoliyatini asoslash va epik voqealar o‘rtasida sabab-natija aloqasini yaratishi uning doston strukturasidagi faol poetik birlik ekanini ko‘rsatadi. Kelgusida mazkur yondashuvni boshqa o‘zbek xalq dostonlari materiallari asosida kengaytirish onalik motivining tipologik variantlarini, uning turli janriy shakllardagi transformatsiyalarini va milliy epik tafakkurdagi funksional barqarorligini yanada chuqurroq ochishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayev T. O‘zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Fan.

2. Propp V.Ya. Morfologiya skazki. – Moskva: Nauka.
3. Sarimsoqov B. O‘zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent.
4. Imomov K. O‘zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent.
5. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Musiqa.
6. Jo‘rayev M. O‘zbek folklori va folklorshunosligi masalalari. – Toshkent.
7. Turdimov Sh. Epos va marosim. – Toshkent.
8. “Rustamxon” dostoni. O‘zbek xalq dostonlari to‘plamlari.
9. “Malika ayyor” dostoni. O‘zbek xalq dostonlari to‘plamlari.